

NIEUWSBRIEF

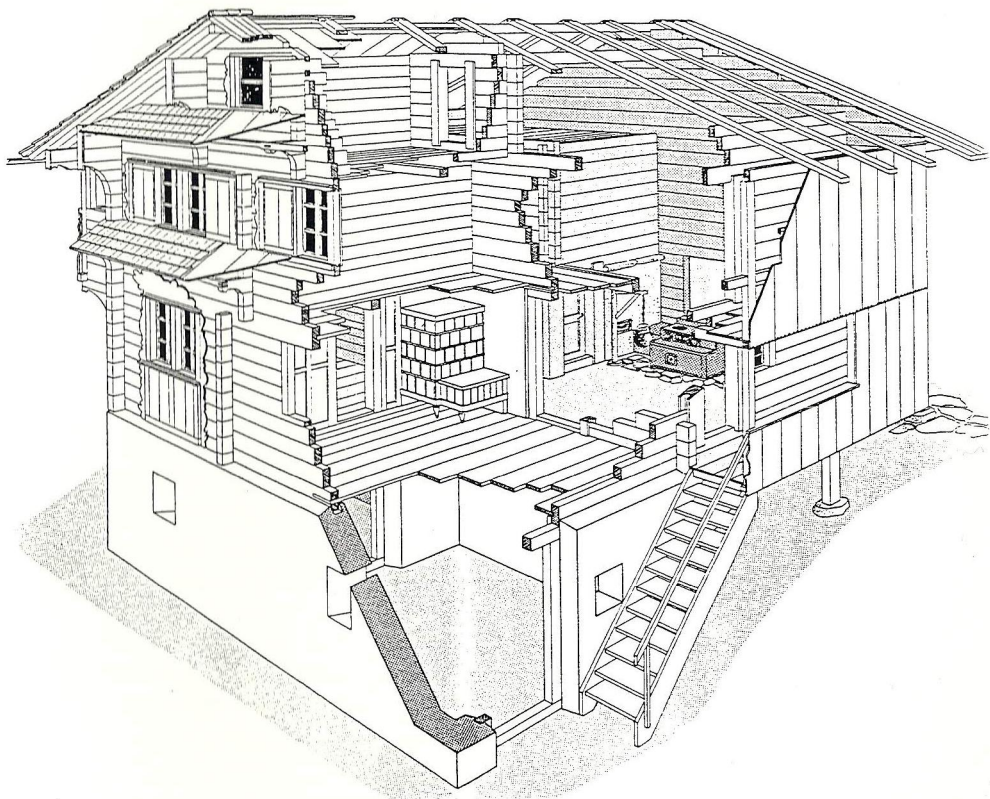
Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nummer 13

Maart 1995

Stichting Bouwhistorie Nederland

Zwaansteeg 11 3511 VG Utrecht Postbank 273441

Algemeen bestuur: G.W. van Herwaarden (voorzitter)
G. Berends
A.H. van Drunen
H. Janse
B.J.M. Klück
J.M.H. Penders (onderwijs-coördinator)
K.J. Steehouwer
D.J. de Vries
D.J.K. Zweers

Dagelijks bestuur: R. Glaudemans (secretaris)
R.J.W.M. Gruben (penningmeester)
K. Emmens

Redactie Nieuwsbrief: R. Glaudemans
R.J.W.M. Gruben
D.J.K. Zweers

Redactieadres: Nieuwsbrief Bouwhistorie
Bethaniëstraat 4
5211 LJ 's-Hertogenbosch
Tel.: 073-145225

Kopij / reacties: Vóór 1 juni a.s. te zenden aan het bovenstaande redactieadres.
De redactie houdt zich het recht voor ingezonden stukken te weigeren of in te korten (in overleg met de auteur).

Donateurs: U kunt donateur van de SBN worden door jaarlijks minimaal f. 25,- over te maken op postgiro 273441 t.n.v. SBN, Zwaansteeg 11, 3511 VG Utrecht.
U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de stichting door middel van de vier maal per jaar verschijnende Nieuwsbrief.

Hoe staat het ermee in 1995?

Onze 12de Nieuwsbrief zag wat verlaat het licht. Wij zullen ons best doen daarvan geen gewoonte te maken, maar u dient zich wel te bedenken: het is en blijft liefdewerk-oud-papier. Wij willen zoveel en hebben zoveel prachtige plannen, maar het komt er niet altijd van. Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat de SBN of de bouwhistorische wereld de ruststand hebben aangenomen. Op 4 april start weer de cursus, die eerder met succes in 's-Hertogenbosch werd gehouden. Plaats van handeling is het voormalige synagogegebouw aan de Nieuwe Uilenburgerstraat in Amsterdam, waarin het Nationaal Restauratiecentrum is gevestigd. Een uitstekende lokatie, dunkt mij. Ook de verdere cursorische activiteiten vindt u in deze Nieuwsbrief vermeld.

Op 12 mei organiseren KNOB en SBN een studiedag over *Bouwhistorisch onderzoek in de praktijk van de monumentenzorg* in de Gemeentelijke Muziek- en Dansschool aan het Domplein 4 te Utrecht. Wij hopen, dat veel SBN'ers in de gelegenheid zijn deze dag bij te wonen.

Dan wordt er in de kring van het SBN-bestuur verder gediscussieerd over hetgeen op 23 november j.l. aan de orde is gekomen. De Nieuwsbrief staat open voor verder bijdragen aan deze discussie. Wij stellen ons voor van het laatste platform in 1995 (22 november) weer een discussiebijeenkomst te maken. Verder wordt in werkgroepverband gesproken over de suggestie van Ronald Stenvert met een bouwhistorisch cahier te beginnen, moet de discussie over de Richtlijnen tot een afronding komen, en moet er een beknopte, doch goede brochure over het hoe en waarom van bouwhistorisch onderzoek komen, waarin potentiële opdrachtgevers zoals gemeenten kunnen worden bestookt. Van een aantal SBN'ers zal een korte bijdrage worden gevraagd voor het Jaarboek 1996 van de RDMZ, waarin de bouwhistorie centraal gesteld zal worden. Namens de SBN zullen Koos Steehouwer en Karel Emmens tot de redactie van dit jaarboek toetreden. Koos heeft zich ook beijverd om in het laatste nummer van *Monumenten* nog eens duidelijk te maken, waar het bij bouwhistorisch onderzoek om gaat. Het motto hierbij is: als je maar in de krant komt. En de datum van de donateursdag 1995 kunt u ook vast noteren: zaterdag 23 september. De dag vindt plaats in Haarlem. Gelukkig blijven er gedegen publikaties verschijnen over "oude gebouwen" en hun constructies. Het proefschrift van Dirk Jan de Vries heeft inmiddels zijn weg naar vele lezers gevonden. De studie van Ton Schulte over de St. Eusebiuskerk in Arnhem mag in dit verband ook met ere worden genoemd en dat geldt al evenzeer voor het tweede deel in de reeks *Huizen in Nederland*, de jubileumuitgave van de Vereniging Hendrick de

Keyser, waarin de heren Meischke, Zantkuijl, Raue en Rosenberg het resultaat van hun onderzoek naar de 74 Amsterdamse bezittingen van de vereniging vastlegden. Dick Zweers verzorgde met twee co-auteurs een publikatie over de geschiedenis en de ontwikkeling van de standerdmolen. Gehoopt moet worden, dat er SBN'ers zijn, die in de loop van dit jaar ertoe komen wat dieper op deze uitgaven in te gaan [voor wat betreft de publikatie over de standerdmolen gebeurt dat reeds elders in deze Nieuwsbrief, red.].

En ondertussen gaat het normale werk gewoon door. Het mag dan met de financiële perspectieven voor de monumentenzorg nog steeds beroerd zijn gesteld, zij die zich bekommeren om onze "oude gebouwen" gaan onverdroten verder met hun onderzoek, hun studie en hun werk, niet alleen omdat zij dat voor de monumentenzorg nodig vinden, maar vooral ook, omdat zij eenvoudigweg niet anders kunnen. Moge 1995 voor de bouwhistorie een vruchtbaar jaar worden!

Gljs van Herwaarden

Nogmaals de kapvoet van kasteel Rechteren

Op de bijdrage van de heer J. Hoekstra in nummer 12 van dit orgaan is gereageerd door ons bestuurslid G. Berends (Rijksdienst voor de Monumentenzorg) en onze donateur C.G. Kreek (architect te Diepenveen). Hun beider reactie wordt hier samengevat. Ze achten de verklaring van Hoekstra nogal gezocht en onbegrijpelijk en gaan ervan uit dat we te doen hebben met overblijfselen van een houtverbinding. De bouwers zullen weinig redenen hebben gehad om op deze plaats een inkeping aan te brengen. Bovendien zou een eenvoudige zaagsnede in dat geval voldoende zijn geweest. Kreek weerlegt de technische argumenten van Hoekstra uitgebreid en overtuigend. Berends verklaart dat een, deels binnen het muurvlak overstekende, muurplaat voor een gebouw van dergelijke afmetingen niet ongewoon is. Deze dient om standzonen onder de sporen te dragen. Het is niet onmogelijk dat deze binnenmuurplaat onuitgevoerd is gebleven, maar de aanwezigheid van een houten "pen" (liever nagel, desnoods pin verklaart Berends), wijst erop dat de muurplaat er wel zal zijn geweest. Kreek acht dat laatste niet geheel zeker, omdat de muur tussen de spanten daarvoor op sommige plaatsen te hoog is. Hij oppert dat hier wellicht sprake is van een staander onder het spantbeen. De kruisvormige keep kent hij

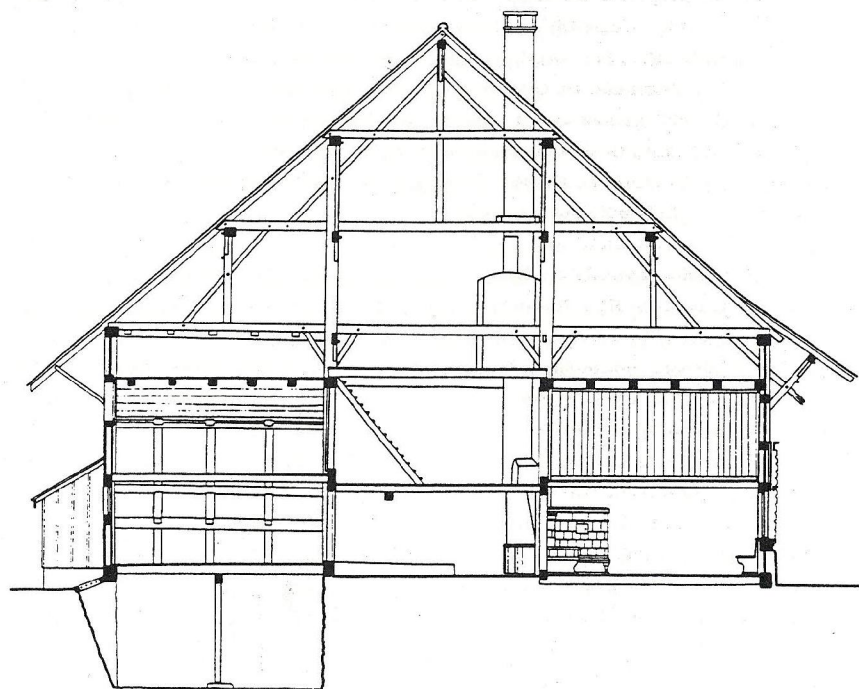
niet uit 16de-eeuwse voorbeelden, maar wel uit het boek *Houtconstructie-leer* van Alphons Dirkse (Goes 1921, aft. 16), waar een soortgelijke verbindig tussen ligger en staander als "kruispen" wordt betiteld. De toognagel echter pleit tegen een stijl [red.]. Wanneer er sprake is geweest van een binnenmuurplaat en/of standzonen onder spantbeen en sporen zouden de laatste toch, wanneer ze werkelijk waren uitgevoerd, bouwsporen in de kap hebben achtergelaten, zo veronderstellen Berends en Kreek. Ze gaan ervan uit dat dergelijke aanwijzingen door Hoekstra zouden zijn opgemerkt.

De redactie dankt Berends en Kreek voor hun bijdragen, waarmee zij instemt. Zij acht het zinvol bij de interpretatie van bouwsporen te komen tot een toetsing aan contemporaine bronnen als vergelijkbare constructies en handboeken, zoals Berends en Kreek dat gedaan hebben. Weliswaar is het goed, geen middel onbeproofd te laten, maar wanneer we uitsluitend zouden trachten om constructies uit het verleden te interpreteren aan de hand van technische inzichten van nu, lopen we gevaar tot het wezen ervan niet door te dringen. In algemeen zin kan worden opgemerkt dat het opstellen van (werk)hypothesen zinvol en vaak onmisbaar is bij bouwhistorisch onderzoek, maar dat een bouwhistoricus ze tijdig moet durven verlaten, omdat ze anders een oplossing van het probleem in de weg gaan staan. Hoekstra's bijdrage en de reacties daarop, bewijzen dat dit vak niet zonder brainstorm kan en daarvoor wil de *Nieuwsbrief Bouwhistorie* graag een platform zijn.

De redactie

Verslag Jahrestagung 1994 - Arbeitskreis für Hausforschung Boldern am Zürichsee, Zwitserland

De Jahrestagung 1994 van de Arbeitskreis für Hausforschung vond van 20 t/m 24 juni plaats in het Zwitserse Boldern. Dit kleine gehucht is gelegen boven Männedorf, ten noorden van het meer van Zürich. Het conferentieoord was een ideale plaats voor de Tagung. De organisatie lag in handen van C. Renfer. Als medewerker van de provinciale monumentenzorg, Kanton Zürich, had hij een uitstekend en gevarieerd programma opgesteld. Voor de lezingen en de excursies had hij de in Zwitserland vaak knellende kantongrenzen doorbroken en sprekers en excursieleiders uit heel Zwitserland aangetrokken.

Afb. 1 Kloten, zogenaamd Büchelerhaus, dwarsdoorsnede van de op 1543 gedateerde boerderij (uit de informatiebijlage van de Jahrestagung 1994).

Het thema van de Tagung was: *Stadt und Land, Novationen und Novationsaustausch im Hausbau an Beispielen aus dem Zürichsee und den angrenzenden Gebieten* (stad en land, vernieuwingen en de uitwisseling van deze vernieuwingen in de huizenbouw aan de hand van voorbeelden uit de regio rond het meer van Zürich).

Het is bij de Arbeitskreis een traditie dat de twee eerste dagen gereserveerd zijn voor lezingen. Daarbij werden de deelnemers ingevoerd in de plaatselijke geschiedenis, architectuur, historisch-geografische aspecten in het algemeen, en meer specifiek in de landbouw en de industrie van het gebied in de 18de en 19de

eeuw (Peter Ziegler). De monumenteninventarisaties van stad en land werden besproken door Christoph Hagen en Werner Stutz. Hierbij kwamen de monumentenzorg, haar organisatie en de ook hier problematische politiek-bestuurlijke kanten aan de orde. Daarbij bleek ondermeer dat de centrale dienst in Bern vaak een geheel eigen richting aanhoudt en weinig neiging tot integratie met de kantonnale of stedelijke ontwikkelingen toont. De geschiedenis van de Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde, haar ontwikkeling en huidige stand van zaken van het boerderijenonderzoek, werd toegelicht door B.Furrer (directeur van het instituut, met taken analoog aan de SHBO). M.Wohlleben hield een pleidooi voor het "miskende kind", oftewel het moeilijke, eenvoudige, niet-gewaardeerde monument.

De lezingen waren verder gerubriceerd in vier thema's. De "Bauernhausforschung" had een behoorlijk aandeel in het programma. Met name interessant waren de referaten van in hun werk gespecialiseerde sprekers. Het eerste thema *skelet en constructie in de 16de en 17de eeuw* deed de harten van veel bouwhistorici sneller kloppen. I.Hermann besprak *Der Mehrreihenständerbau im Zürcher Mittelland im 16./17. Jahrhundert*. Dit betrof huizen met stijlenkappen, waar door de plaatsing van meerdere langsgebinten diverse beuken ontstaan. H.Pantli gaf een bouwhistorische analyse van een, van oorsprong 12de-13de-eeuws, torenachtig huis. Dit zogenaamde "Hollandhaus" in Oberwinterthur bleek gebouwd op de resten van een Romeinse woning.

Aan het einde van de eerste dag werden onder leiding van A.Pfleghard twee "Ritterhäuser" in Ürikon (Burgstall 1491, Ritterhaus 1532, kapel 1481) en de vroegere lakenververij in Stäfa (Museum *Die Farb*, 1454), bezocht. Het was soms moeilijk het Zwitser-Duitse bouwhistorische jargon te volgen, maar de dendrochronologisch gedateerde kappen met langsgebinten, een staande en/of liggende stoel op zware bodemplaten en de daken met wolfseinden waren indrukwekkend (Bohlenständerbau unter Krüppelwalmdach!).

Op de tweede dag van de "Tagung" kwamen drie thema's aan bod: *Decoratie en technische vernieuwingen in de 17de en 18de eeuw*, met de voordrachten *Het wonen in de centraal-Zwitserse boerderij in en na de late middeleeuwen* (E.Huwlyer), en de *tegelindustrie* (T.Brunner) met betrekking tot de in de streek zo kenmerkende tegelkachels (Kachelofen).

Het thema *Landelijke representatieve bouwkunst in de 17de en 18de eeuw* werd gedekt door de lezingen van C.Renfer en Hp.Rebsamen. Renfer sprak over de gebouwen van de rijke bovenlaag van de plattelandsbevolking en hun politieke emancipatie rond 1800. Deze emancipatie was voornamelijk het gevolg van de

ontwikkeling van de textielindustrie. Rebsamen beschreef de buitenplaats *Erlengut in Erlenbach* (1770), als de representant van een burgerlijke woning, die gebouwd werd in opdracht van een rijke zijdefabrikant uit de stad Zürich.

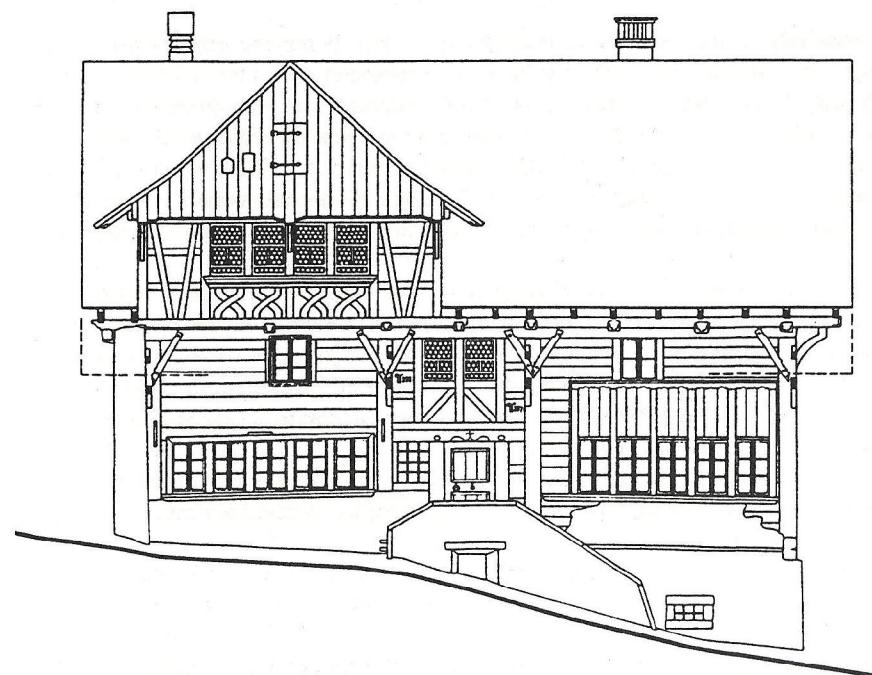
Het laatste thema was duidelijk ingegeven door het ook in Zwitserland gaande onderzoek naar de nieuwere bouwkunst. De voordracht *Dekoratieschilderingen in de 19de eeuw* (P. Baumgartner) behandelde de problematiek van de waardering en het behoud van veelal ondergewaardeerde, serieel vervaardigde, schilderingen, zoals behang of de met sjablones of hout- en marmerimitaties versierde onderdelen. Het onderwerp *De uitbreiding ten oosten van de stad Zürich ter plaatse van een moerasgebied - Inneres Seefeld* (A.Jung), werd toegelicht met het voorbeeld zur "Mainau" mit Kino Seefeld.

E.Castellani-Zahir besprak de Zwitserse dorpskleingeestigheid ("Dörfligeist") onder de noemer *Vom Land in die Stadt: Heimatstilbauten am Vorabend der Moderne* (1905-1914). Door de ontbinding van de politieke en architectonische grenzen tussen stad en land, de slechting van de vesting van Zürich (1830), en de aanleg van het spoorwet (vanaf 1847) werd het landschap verstedelijkt. Ook de inlijving van talrijke dorpsgemeenten bij de stad Zürich (1893) leidde tot een identiteitsverlies van het platteland. De zogenaamde "Heimatstil" vond een vruchtbare bodem met gebouwen in de diverse stijlen, variërend van historicisme, Zwitserse houtstijl, Jugendstil tot nationale en regionale romantiek.

De themareeks van de tweede dag werd besloten door *Een pioniersnederzetting van Het Nieuwe Bouwen, de buitenwijk Neubühl* (1928-1932/1983-1986) (A.Rüegg).

Aan het einde van de middag vond de algemene ledenvergadering van de AHF plaats. Daarna toog het gezelschap naar een bezichtiging (met borrel) van het *Untervogthaus* in Männedorf.

De volgende drie dagen stonden in het teken van excursies. De dagen werden geopend door een lezing. Onvermijdelijk voor de alpine deelnemers binnen het illustere gezelschap van bouwhistorici en "Heimatforscher" was het onderwerp van de "alpenhut". In de uitstekende voordracht, *Die Alpgebäude der Innerschweiz*, toonde B.Furrer aan hoe de bouwvormen beïnvloed werden door de produktie- en organisatievormen van de "Alpwirtschaft". Hij schetste de ontwikkeling door de eeuwen heen, van kwadratische hutten met één ruimte (900-1200), rechthoekige "Senn"-hutten (1300-ca.1750), gebouwen met meerdere ruimten (vanaf 1650), en van hutten met stal en slaap-/werkruimte, met en zonder woonkamer ("Stube"), etc. tot in de huidige tijd.

Afb. 2 Wädenswil, Obere Oedischwend, dendrochronologisch in 1659 gedateerde boerderij (uit de informatiebijlage van de Jahrestagung 1994).

Na de lezing splitste het gezelschap zich in drie groepen. Onder prachtige weersomstandigheden werden de groepen met bussen rondgevoerd. De eerste groep toerde langs boerderijen, de tweede langs fabrikantenvilla's. De derde groep ging de kantonsgrens en een bergketen over naar de oerkanton Schwyz om daar in de stad Schwyz en het dorp Steinen enkele *Representatieve huizen van lokale aristocratische families en hun agrarische omgeving* te bezichtigen. De sociale opbloei van één van de politiek leidende families bleek ondermeer uit twee interessante, vlak bij elkaar gelegen gebouwen, n.l. een middeleeuwse blokbouw-boerderij (*Bethlehem*, dendrochronologisch ged. 1287) en een, door dezelfde familie gebouwd palazzo, de *Ital-Reding Hofstatt* (1609-1615). Hoewel dit kasteelachtige huis vermoedelijk was gebouwd en gedecoreerd door

plaatselijke ambachtslieden en kunstenaars, waren de laat-renaissance binneninrichting en de muurschilderingen zeer rijk uitgewerkt en van bovenlokale allure. Op het plafond van een erker waren b.v. in grisaille de vier elementen naar de voorbeelden op de prenten van H. Goltzius (1588) geschilderd. Een cassettenplafond in één van de pronkzalen (naar Serlio), een met turkenkoppen ingelegde parketvloer (naar Lorenz Störler, 1567), figuren in stuk, beeldhouwwerk en betimmeringen, etc. getuigden van de sterke invloed van de Italiaanse renaissance.

Het was treurig te moeten constateren dat ook in het rijke Zwitserland monumenten verdwijnen als sneeuw voor de zon. De monumentenzorgers staan ook daar machteloos, als binnen het beschermde stadsgezicht en zeer waardevolle cultuurhistorische omgeving, direct naast *Bethlehem* en de *Ital-Reding Hofstatt*, even oude gebouwen worden gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw.

In het nabij Schwyz gelegen dorp Steinen troffen we een aantal laatmiddeleeuwse blokhuisen aan van het type *Bethlehem* en talrijke voorbeelden van landelijke huistypen uit latere tijden.

Aan het einde van de dag was er een ontvangst en bezichtiging van het recentelijk gerestaureerde, barokke *Landhaus Bocken* (1670) nabij Horgen.

De tweede excursiedag werd ingeleid door C. Kunz met het onderwerp *Het vroegindustriële ensemble en haar landelijk-ambachtelijke wortels*. Zij schetste de ontwikkeling van de industriële architectuur vanaf de 16de eeuw tot op heden. Daarbij kwam zowel de technologische ontwikkeling als het denken van de ondernemer tot uitdrukking, hetgeen gekenmerkt zou worden door gezaghebbend-representatieve tot spartaans-doelmatige elementen.

Wederom werden in drie groepen excursies ondernomen. Eén groep deed twee here-boerderijen (*Hürlimannhaus* 1703, *Barenberg* 1707) aan, gelegen in het Zürcher-Oberland, op de grens tussen het rijkere wijnbouwgebied en het ruwere vooralpine veeteeltgebied. Tevens werd het dorp Wald bezocht, waar de hele industriële ontwikkeling van het dorp nog te vervolgen was. De landbouwonderzetting, waar arme gezinnen aanvankelijk textielwerk aan huis deden, ontwikkelde zich in het begin van de 19de eeuw door het gebruik van waterkracht en de damp turbine, tot een centrum van textielindustrie.

De tweede groep bezocht 16de en 17de-eeuwse huizen van het type "Mehrrheinständerbauten" en boerderijen van hereboeren.

De derde tour ging langs enkele buitenhuizen, die door patricische stadburgers, zoals rijke lakenhandelaren en zijdefabrikanten, in de landelijke omgeving van

de wijngaarden boven het meer van Zürich waren gebouwd (*Schöneegg* in *Erlenbach*, 1275, en verbouwd en uitgebreid in 1550, 1580, 17de eeuw; *Erlengut* van 1770; *Landhaus Mariahalden* uit 1592, verbouwd 1770; *Schiffgut* in *Herrliberg* uit de 16de eeuw, verbouwd en uitgebreid in 1617, 1648, 1732).

De laatste dag werd verzorgd door de monumentendienst van de stad Zürich. Het Tagesreferat werd gehouden door D. Nievergelt over *De nieuwe bouwtaken van de grote stad in de 19de en 20ste eeuw*. Daarna kon men kiezen uit twaalf excursiemogelijkheden, haast te veel om op te sommen. De mogelijkheden liepen uiteen van de ondergrondse Romeinse resten, de kloaken, de "Altstadt" (sanering en monumentenzorg), tot wandelingen langs het meer, bezoek aan barok- en rokokopaleizen, crematoria, kerkbouw in de 20ste eeuw, *Platzspitz-Drogenhölle* etc.. Helaas waren er veel te veel bezienswaardigheden om de stad in één dag te kunnen ervaren. Ondergetekende was niet de enige die af en toe even groepsmoede werd en er tussenuitkreep om monumenten naar eigen keus, alleen te bezichtigen (b.v. het "Baugeschichtliches Archiv", *Haus Zum unteren Rech*, *Neumarkt 4*, Zürich).

Tenslotte mag niet onvermeld blijven dat ook allerlei andere omstandigheden bijdroegen tot een zeer geslaagde Tagungsweek. De uitmuntende locatie bood een schitterend uitzicht over het Zürchermeer en op de bergen aan de overzijde. We konden bij volle maan tot in de late uren buiten van onze drankjes genieten. Het prachtige zomerweer was onmisbaar bij de excursies. De militaire tucht, gekruid met Zwitserse humor, zorgde voor een vlekkeloze programma-afwikkeling. De boottocht met Nederlands sprekende Zwitsers, het dansen met esoterisch, mediterend-verlichte Amerikaanse meisjes, de borrel in het riante optrekje van de tot wijn-hereboer omgeschoolde Zwitserse hoogleraar (*Schiffgut* in *Herrliberg*) zorgden voor een verdere verbroedering.

Elisabeth Stades

P.S. Voor de talrijke wetenschappelijke bijdragen van de Zwitserse Tagung wordt verwezen naar de bundeling van de voordrachten in één van de komende uitgaven van de Arbeitskreis für Hausforschung. Informatie: Dirk de Vries, RDMZ.

Tagung van de Arbeitskreis für Hausforschung in 1995

Tussen 19 en 23 juni organiseert het openluchtmuseum Am Kiekeberg, even ten zuiden van Hamburg, de jaarlijkse bijeenkomst van de Arbeitskreis. In de bossen van Hanstedt ligt het uit 1927 daterende 'Tagungsort', een nieuw-zakelijk, bakstenen 'Erholungsheim' voor sportlieden, gebouwd door de architecten Elingius en Schramm. Hier kunnen circa 60 deelnemers ondergebracht worden.

Het thema van de bijeenkomst luidt: *Ländliches und kleinstädtisches Bauen und Wohnen im 20. Jahrhundert*. Zoals gebruikelijk bestaat de Tagung uit voordrachten en excursies waarbij ook aandacht voor de productie van bouwmaterialen. De referaten hebben alle betrekking op architectuur en technieken uit deze eeuw, zelfs op die ten tijde van de Tweede Wereldoorlog en daarna. Op de laatste excursiedag besteedt men echter aandacht aan de oudste hallenhuizen in de regio.

Nederlandse bouwhistorici hebben misschien enige moeite met deze overwegend jongere bouwkunst. Dit onderwerp komt niet of nauwelijks aan bod in de kring van de SBN. Toch was/is er bij de Monumenten Selectie Procedure ruimte voor waardering op grond van de toepassing van bijzondere materialen en constructies. Binnen enkele jaren zullen in ons land circa 20.000 jongere monumenten onder rijksbescherming staan, afgezien van de gemeentelijke monumenten. Veranderingen en restauraties aan deze categorie zullen ongetwijfeld opdrachten voor onderzoek met zich meebrengen. Op dit terrein mogen bouwhistorici niet verstek laten gaan.

Afgezien hiervan, vallen sommige moderne gebouwen op omdat ze interessant of mooi zijn, zoals het 'Gesamtkunstwerk' van Johann Michael Bossard. Zijn kunsttempel annex woonhuis, waar de hoogbejaarde weduwe Jutta Bossard woont, wordt in die week op donderdag bezocht. Het openluchtmuseum poogt te zijner tijd het beheer van het complex over te nemen. Daarmee ontstaat een zoveelste 'Aussenstelle', een beheersvorm waarbij het object niet verplaatst hoeft te worden. Omdat het museumterrein te klein is, past Am Kiekeberg dit principe op grotere schaal toe. Zo kreeg een karakteristieke brandweerkazerne in een dorpje een bijzondere culturele bestemming met beheer vanuit het museum. Met inschakeling van vrijwilligers dient de kazerne als cultureel centrum, worden er feesten gehouden en blijft de inventaris in grote trekken ter plaatse gehandhaafd. In dezelfde omgeving bevindt zich een 'Rieselwiese'. Dit is een weiland op droge zandgrond. Door middel van een stelsel van beekjes en stuwen hield men de grond vochtig zodat een (kunstmatig) goed klimaat voor grasteeld ontstond. Een dergelijke situatie kan bezwaarlijk naar een museum verplaatst worden zoals

mijns inziens ook een gebouw eigenlijk niet. Handhaving ter plaatse en beheer plus exploitatie vanuit het museum verdienen navolging.

Ga het bekijken Am Kiekeberg. De kosten van deelname, exclusief overnachtingen bedragen voor leden DM 300,-, studenten en werklozen DM 240,-, en niet-leden DM 360 bij opgave vóór 30 april. Nadere inlichtingen zijn te verkrijgen bij ondergetekende (werkzaam bij RDMZ Zeist).

Dirk Jan de Vries

Gemeente Dordrecht start bouwhistorische documentatie

Uit de oudste stad van Holland bereikte ons het volgende persbericht:

"De gemeente Dordrecht wil dat er voortaan bij verbouwingen en restauraties van historische panden een bouwhistorische opname wordt gemaakt: een inventarisatie op schrift en tekening van de historische waarden van het pand. De afdeling Monumentenzorg maakt van deze opnames een bouwhistorische documentatie, een uitgebreid onderzoek naar de historische waarden van het pand voor Dordrecht. De gemeente wil op deze manier nog zorgvuldiger met het bouwkundig historisch erfgoed omgaan waardoor belangrijke monumenten en de kennis daarover bewaard zullen blijven.

Inmiddels is het eerste deeltje van deze documentatie verschenen, over het laat-middeleeuwse pand Wijnstraat 85. Het is voor tien gulden te koop in de Stadswinkel.

Dordrecht bezit 754 rijksmonumenten, 173 gemeentelijke monumenten en ruim 4000 beeldbepalende panden. Om dit bezit in goede staat te houden, is er een verbeterprogramma waarbij jaarlijks 3 miljoen gulden aan subsidie wordt verstrekt. Bij restauraties van zeer belangrijke monumenten voor de stad vindt steeds uitgebreid bouwhistorisch onderzoek plaats. Deskundige historici hebben in het verleden de Grote Kerk en het stadhuis onderzocht. Op dit moment vindt een onderzoek plaats aan het laat-middeleeuws stadspaleis de Berckepoort aan de Nieuwstraat; dit pand wordt binnenkort gerestaureerd. Ook zijn er plannen om het huis "de Onbeschaamde" bouwhistorisch te onderzoeken en vervolgens te restaureren.

Dankzij bouwhistorisch onderzoek kunnen belangwekkende ontdekkingen, zoals het mogelijk oudste stucwerk-plafond in Nederland in de Berckepoort (ca. 1560),

bijtijds herkend en gedocumenteerd worden."

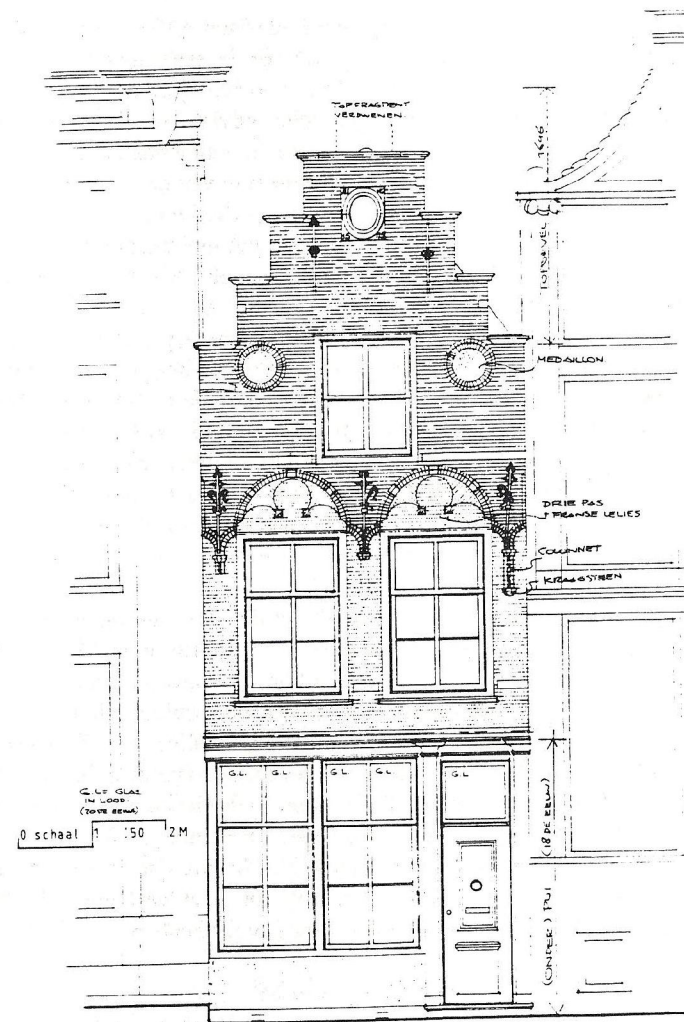
Het is verheugend dat in een van de belangrijkste Nederlandse steden de waarde van het historisch huizenarchief wordt onderkend. Er is een groeiend aantal gemeenten dat bij de beoordeling van bouw- en monumentenvergunningen en het opstellen van een gemeentelijke monumentenlijst advies vraagt aan een bouwhistoricus. Door de decentralisatie van de monumentenzorg is de begeleiding van de rijksdienst sterk beperkt. De advisering van de monumentencommissies, die hiervoor in de plaats kwam, kan om praktische redenen meestal slechts gebaseerd zijn op tekeningen en het exterieur van monumenten.

De gemeente Dordrecht wil ook achter de "Dortse gevels" kijken. Zij wil in principe voorafgaand aan verbouwingen en restauraties een bouwhistorische opname laten verrichten. Hiervoor kan een subsidie variërend van 0,5% van de subsidiabele kosten tot f 250.000 tot 0,3% van de subsidiabele kosten boven f500.000. Deze bouwhistorische opname kan echter door de architect worden uitgevoerd. De gemeente zal dan mijns inziens wel een goede kwaliteitsbewaking in moeten stellen, aangezien lang niet alle architecten over voldoende bouwhistorische kennis beschikken. Dordrecht hoopt hier in te voorzien door zelf deze opnamen uit te breiden met een bouwhistorische documentatie. Een eerste deel van zo'n documentatie is inmiddels uitgegeven. Het betreft het pand Wijnstraat 85, waarop ik hierna nog even terugkom.

Uit de notitie *Bouwhistorie in Dordrecht* lees ik dat de gemeente bij restauraties van historisch waardevolle monumenten een uitvoerig bouwhistorisch onderzoek verplicht wil stellen. Dit door een deskundig bouwhistoricus uit te voeren onderzoek kan gesubsidieerd worden. Men wil de resultaten inde vorm van onderzoeksrapporten openbaar maken en zo mogelijk publiceren. Een zeer lofwaardig streven, dat binnen de bestaande subsidieregelingen gefinancierd moet worden. Ook zal de coördinatie en de begeleiding binnen de aanwezige personele bezetting moeten worden verzorgd. De teruglopende subsidies zullen naar ik vrees de realisering van de plannen bemoeilijken. Het belang dat de gemeente aan het bouwhistorisch onderzoek hecht, zal hopelijk tot accentverlegging in de taken van de gemeentelijke monumentenzorgers tot gevolg hebben.

Bouwhistorisch documentatierapport Wijnhaven 85

Het eerste deel van de bouwhistorische documentatiereeks is onlangs door de gemeente uitgegeven. Het op A4-formaat in fotokopie-vorm uitgevoerde rapport bevat foto's en tekeningen. Het eerste gedeelte bevat een beschrijving met tekeningen van het pand voor de restauratie. Het tweede gedeelte geeft de

Afb. 3 Voorgevel Wijnstraat 85. Toestand in 1992 (tek. A. van Engelenhoven).

bouwgeschiedenis weer met bijbehorende reconstructietekeningen. In het derde gedeelte wordt de restauratie beschreven met revisietekeningen.

De rapportage is na afloop van de bouwactiviteiten samengevoegd. Hierdoor kunnen de waarnemingen tijdens de bouw worden meegenomen bij de reconstructies.

De bouwhistorische opname is vóór de planontwikkeling verricht. Een dergelijke waardebeoordeling kan tevens nuttig zijn bij de voorbesprekingen en de planbeoordeling. Hiervoor moet dan wel al-of-niet bindende voorwaarden en adviezen in het opnamerapport worden toegevoegd.

De opmetingstekeningen kunnen zowel voor de planvorming als voor de bouwhistorische documentatie benut worden. De "meerkosten" van een nauwgezette maatvast opmeting zijn zo snel "terugverdiend". Samenwerking tussen architect en bouwhistoricus kan zo tot aanzienlijke kostenbesparing leiden, maar ook tot betere planvoorbereiding en tot het vastleggen van bouwhistorische gegevens. De tekeningen moeten daarvoor wel op schaal 1:50 worden getekend, zoals ook gebeurd is bij Wijnstraat 85. Op deze schaal moeten echter de vervormingen, die het gebouw in de loop der eeuwen heeft ondergaan, wel worden aangegeven. In de *Handleiding voor de Architect*, zouden richtlijnen voor het opmeten van oude gebouwen, zoals die door de gemeenten Amsterdam en 's-Hertogenbosch zijn opgesteld, kunnen worden opgenomen.

Het tweede gedeelte van het rapport beschrijft de bouwgeschiedenis in grote lijnen. Voor kleine woonhuizen is een dergelijke reconstructie ruim voldoende. Grotere restauraties, vragen om een diepgaander onderzoek en documentatie en zodoende ook om een meer uitvoeriger verslaglegging.

Het derde gedeelte geeft een verantwoording van de restauratie. In de restauratiepraktijk zou een dergelijke nazorg eigenlijk gewoon moeten zijn. Terecht is dit hoofdstuk onderdeel van het bouwhistorisch documentatierapport.

Het Dordtse initiatief voor bouwhistorische documentaties is heel praktisch gericht en realistisch van opzet. Binnen de beperkte mogelijkheden van een gemeente is de aanpak zeer efficiënt omdat zowel de praktische als de wetenschappelijke doelen mee gediend zijn. Voorwaarde is wel dat er de nodige kennis binnen het gemeentelijk apparaat aanwezig is. Vooral nog verdient het Dordtse initiatief navolging.

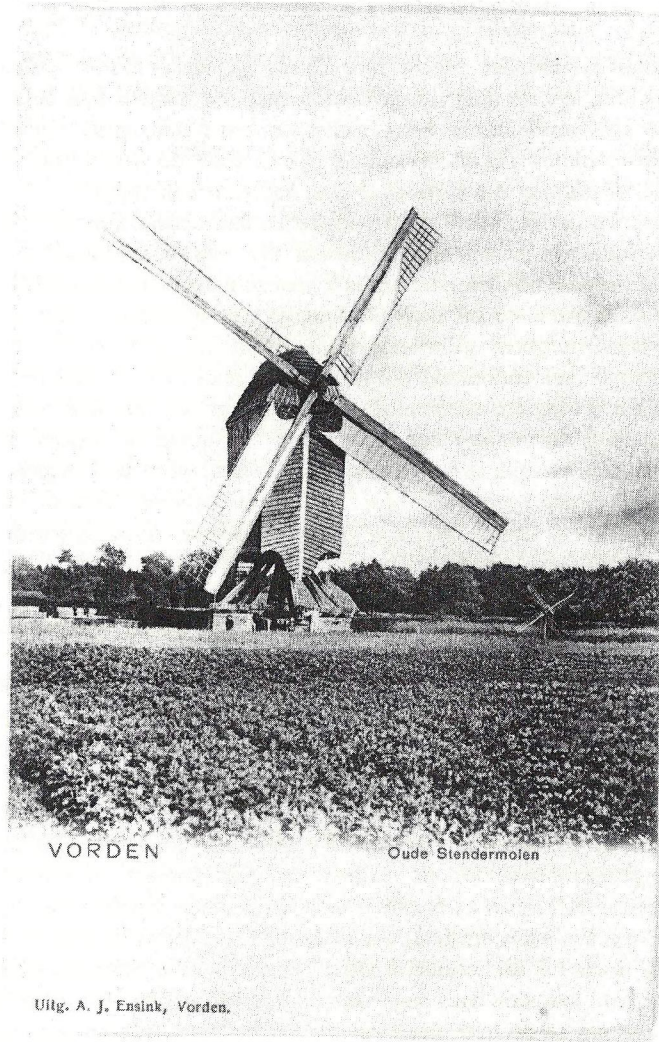
Ad van Drunen

Boekbespreking: De standerdmolen

Een molenaarsechtpaar bracht niet zolang geleden, in het kader van een excursie, een bezoek aan een standerdmolen. Ze hadden hun hele werkzame leven de kost verdiend met het bemalen van een fraaie, goed ingerichte stenen stellingkorenmolen. Na afloop van het bezoek velde de vrouw haar vernietigend oordeel: "Is dat nou een molen? Ik vind het maar een kisse!".

Kunnen wij het ons nauwelijks voorstellen dat iemand nog tot in het huidige tijdsgewricht zijn brood kan verdienen met een windmolen, zo kon deze mulderse het zich niet voorstellen dat je met zo'n hopeloos ouderwets molentype als een standerdmolen het molenaarsbedrijf kon uitoefenen. Geen ruimte voor opslag van maalgoed, geen mogelijkheid om een motorkoppel te plaatsen, afschuwelijk veel onderhoud en ga zo maar door. Het is dan ook een klein wonder dat er nog standerdmolens bestaan; sommige van deze molens hebben hun werkzame leven nog tot in de jaren '50 weten te rekken. Hoewel de standerdmolen vroeger in het hele land voorkwam, werd deze in grote delen van het land al vroeg verdrongen door andere molentypen. Thans vindt men de standerdmolen voornamelijk nog in het Gelderse rivierengebied, Zeeland, Noord-Brabant en Limburg.

Het is verheugend dat er na een schijnbaar eindeloze stroom clichématige molenlectuur uit de jaren '70 en '80 nu eindelijk een serieuze poging is ondernomen om op wetenschappelijke wijze een molentype te beschrijven, dat zijn oorsprong zonder twijfel in de middeleeuwen vindt. En wat voor molentype! Een "kissie", zoals onze mulderse het uitdrukte? Inderdaad een houten kast van enorme afmetingen (circa 10 meter hoog tot aan de nok van de kap, 4 meter breed en 6 meter diep), die zo'n 4½ meter boven het maaiveld hangt en balanceert op de standaard, een rechtop geplaatste 7 meter lange balk, die aan de voet ongeveer 80 à 90 cm vierkant is. Zijn kappen en torenspitsen van middeleeuuse kerken en kathedralen indrukwekkende constructies, "indrukwekkend" krijgt een extra dimensie als er in een constructie dynamische belastingen optreden zoals bij een standerdmolen. Wie nooit een malende standerdmolen heeft bezocht kan zich daar geen voorstelling van maken! Het hoge niveau van het timmervak in de middeleeuwen maakte het mogelijk dat deze constructies gerealiseerd konden worden, en wellicht geeft alleen al deze constatering het belang aan van dit boek voor de bouwhistorie; het voegt een dimensie toe aan het bouwvak.

Afb. 4 Standerdmolen te Vorden op een Ansicht uit de eerste helft van deze eeuw (collectie auteur).

Wat kunnen de auteurs u bieden?

Het eerste hoofdstuk van het boek behandelt de bouw van een standermolen. Stapsgewijs wordt het bouwproces beschreven en in prachtige tekeningen verduidelijkt [één van die tekeningen vindt u op de omslag van de vorige *Nieuwsbrief bouwhistorie*, red.]. Daarbij worden van elk onderdeel van de constructie benaming, functie en afmetingen gegeven. Wie niet vertrouwd is met de anatomie van de standermolen, kan meteen vol aan de bak!

Het tweede hoofdstuk geeft een historisch overzicht. Opmerkelijk is de constatering, dat in het buitenland veel meer historisch molenonderzoek is verricht dan in Nederland. Nederland, dat zich zo graag als "molenland" presenteert, en waar molenbehoud al vroeg (in de jaren '20) gestalte kreeg, heeft op dit terrein veel in te halen! De auteurs moeten dan ook een zwaar beroep doen op buitenlandse studies om een context te schetsen voor de vroegste middeleeuwse standermolens. Binnen deze context worden de schaarse Nederlandse gegevens zo goed mogelijk ingepast. Na 1500 zijn er meer Nederlandse gegevens voorhanden en daar ligt ook de kracht van dit hoofdstuk. Uitgebreid gaan de auteurs in op diverse constructiewijzen en pogen deze te dateren. Zo komen onder meer aan bod de overgang van armwielen naar stropwielen, de enkele versus dubbele spoorstijlen, kruisen en weegbanden, wijzigingen in tuigage van het gevlucht, toename van het aantal koppels stenen en de overgang naar ijzeren roeden en askoppen. Het hoofdstuk sluit af met een beschrijving van kenmerkende streekeigenschappen.

Hoofdstuk drie beschrijft het werken met een standermolen. Daartoe hebben de auteurs zich ingelaten met *oral history*: tussen 1979 en 1990 werden 6 mulders van standermolens ondervraagd. Zij werkten lange tijd (meestal vanaf hun kinderjaren) met dit molentype. Helaas mocht geen van de ondervraagden de verschijning van het boek meemaken; ten tijde van publikatie waren zij allen overleden. Het is niet overdreven te stellen dat de auteurs een allerlaatste gelegenheid hebben aangegrepen om gegevens uit de eerste hand te verkrijgen. Persoonlijk vind ik dit hoofdstuk het belangrijkste en meest waardevolle van het boek. Er is in het verleden veel te weinig aandacht geweest voor het werken met molens; voor wat betreft de standermolen is in deze leemte nu behoorlijk voorzien.

Het vierde hoofdstuk behandelt verschillende verschijningsvormen. Beperken de auteurs zich in hoofdstuk 1 tot de beschrijving van één molen, in hoofdstuk 4

worden constructiedetails voor een zeer groot verspreidingsgebied besproken en vergeleken. Een mooie gelegenheid om de in hoofdstuk 1 opgedane kennis te toetsen en te verdiepen! Voor lezers met een beperkte technische interesse zou het hier gebodene wellicht een te zware opgave zijn, als de tekst niet zou worden ondersteund door goede illustraties. Behalve de technische aspecten wordt hier ook de nodige aandacht besteed aan aangetroffen versieringen.

Het vijfde hoofdstuk tenslotte bestaat uit een beschrijving met foto van de nog bestaande Nederlandse standerdmolens. Ook in recente tijd nieuw gebouwde molens worden beschreven, maar van deze exemplaren zijn geen afbeeldingen opgenomen. De gegevens zijn alfabetisch gerangschikt per provincie. Wie na lezing van het boek eens wat molens wil gaan bekijken, kan aan de hand van de vrij summier beschrijvingen toch tot goede keuzes komen. Hoewel overzichtskaartjes ontbreken, geven de beschrijvingen duidelijke plaatsaanduidingen en mag het geen probleem zijn om de molens met behulp van een goede kaart in het landschap te ontdekken.

Na deze weergave van de inhoud nog wat algemene opmerkingen.

Allereerst een compliment aan de uitgever voor de keurige uitvoering van het geheel. Plaatsing van de illustraties in de tekst is met zoveel zorg geschied, dat bladeren onder het lezen om afbeeldingen te raadplegen waarnaar de tekst verwijst bijna niet nodig is. De vormgever zal er wel een paar slapeloze nachten van hebben gehad, maar het resultaat mag er zijn. Een oppervlakkige beschouwer zal er misschien over vallen, dat alle illustraties in zwart-wit zijn. Het boek maakt daardoor op het eerste gezicht een wat saaie indruk. Het is echter een logisch gevolg van een principiële keuze van de auteurs om zoveel mogelijk historisch fotomateriaal op te nemen. Het streven is geweest om foto's op te nemen uit de tijd, dat de molens nog normaal in bedrijf waren. Dit geeft het boek een enorme documentaire waarde, temeer daar veel molens inmiddels, soms al te hardhandig, zijn gerestaureerd. Tussen de regels door valt te lezen dat de auteurs niet zo gelukkig zijn met het op dat terrein in de afgelopen 35 jaar gevoerde beleid. Het is een mening die de auteurs wat mij betreft best wat duidelijker hadden mogen ventileren, desnoods in het nawoord. Het is te betreuren dat de bouwhistorie zich nog nauwelijks een plaats heeft veroverd in de molenrestauratiepraktijk. Zo werd in 1991-1992 de Akkermolen te Zundert grotendeels vernieuwd, zonder dat vooraf bouwhistorisch onderzoek plaatshad. Nog even en er valt niets meer te onderzoeken...

Afb. 5 De in 1914 gesloopte standerdmolen te Schore (gemeente Kapelle). De opname dateert van 1910 (collectie auteur).

In een goede recensie mag een kritische noot niet ontbreken, maar in dat opzicht stel ik u teleur: ik hoop dat er veel kritiek zal komen, op basis van nieuw onderzoek wel te verstaan. Want daartoe noodt het boek; het biedt een uitstekende basis voor verder onderzoek en het motiveert naar ik hoop en verwacht voldoende om dit te entameren. U zou de auteurs geen groter plezier kunnen doen.

Frans Rutten

Erik Tijman, Jan Scheirs en Dick Zweers, *De standerdmolen. Bouw, geschiedenis, verschijningsvorm en bedieningswijze van Nederlands oudste windmolentype* (Utrecht 1995). Uitgeverij Matrijs, Utrecht, 136 blz., genaaid gebonden, geïllustreerd met circa 20 zwart-wit foto's en tekeningen, Fl. 49,95. Het boek is verschenen onder auspiciën van TIMS-Nederland, vereniging voor molinologie in Nederland en Vlaanderen.

Studiedag SBN/KNOB Bouwhistorisch onderzoek in de praktijk van de monumentenzorg

12 mei 1995 in de Gemeentelijke Muziek- en Dansschool
Domplein 4 te Utrecht

Het onderzoek naar de bouwkundige geschiedenis van gebouwen neemt de laatste jaren hand over hand toe. Door de decentralisatie van de monumentenzorg krijgen gemeentelijke diensten steeds vaker met bouwhistorisch onderzoek te maken. Voorafgaand aan en tijdens restauraties, verbouwingen en sloopactiviteiten worden bouwsporen onderzocht en gedocumenteerd. Hierdoor wordt voorkomen dat bouwhistorische gegevens voor wetenschappelijk onderzoek verloren gaan. De resultaten van het bouwhistorisch onderzoek worden daarnaast benut voor zuiver praktische doeleinden. Bij het ontwerpen en beoordelen van bouwkundige en stedenbouwkundige plannen en bij het verlenen van bouw- en restauratievergunningen bevordert bouwhistorisch onderzoek het noodzakelijke respect voor het gebouw.

Door de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB) en de

Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN) wordt een studiedag over de praktijk van deze vorm van monumentenonderzoek georganiseerd. De dag is vooral bedoeld voor monumentenzorgers op bestuurlijk, beleidsmatig en uitvoerend terrein, leden van monumentencommissies, (restauratie)architecten, stedenbouwkundigen, archeologen en een ieder die voor dit onderwerp belangstelling heeft. Vragen die op de studiedag aan de orde komen zijn: hoe kan bouwhistorisch onderzoek binnen de gemeentelijke monumentenzorg worden georganiseerd, wat zijn de juridische en financiële (on)mogelijkheden, en vooral: hoe kunnen gemeenten de resultaten toepassen in hun monumentenbeleid?

Het programma is als volgt samengesteld:

- 10.00-10.30 uur Ontvangst met koffie/thee
- 10.30-10.35 uur G. Heuff, voorzitter van de KNOB; *Opening*
- 10.35-10.50 uur drs. A.G. Schulte, namens de directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg; *De rijksoverheid en het bouwhistorisch onderzoek*
- 10.50-11.20 uur drs. K.J. Steehouwer, publicist; *Zin en onzin van het bouwhistorisch onderzoek*
- 11.20-11.50 uur ir. C.J. van Haaften, gemeente Groningen; *Het bouwhistorisch onderzoek en het gemeentelijk monumentenbeleid*
- 11.50-12.20 uur ir. A.H. van Drunen, gemeente 's-Hertogenbosch en drs. T.J. Hoekstra, gemeente Utrecht; *De toepassing van het bouwhistorisch onderzoek binnen de gemeentelijke monumentenzorg*
- 12.20-13.30 uur Lunch in het gebouw
- 13.30-14.00 uur ir. P. van Dun, Rijksdienst voor de Monumentenzorg; *Het bouwhistorisch onderzoek procedureel georganiseerd*
- 14.00-14.30 uur P. IJssels, burgemeester van Gorinchem, lid van de commissie Monumentenzorg van de VNG; *De bestuurlijke aspecten van het bouwhistorisch onderzoek*
- 14.30-14.45 uur mr. G.W. van Herwaarden, voorzitter van de SBN; *Slotbeschouwing*
- 14.45-15.00 uur Pauze
- 15.00-17.00 uur Wandeling door Utrecht met bezoek aan enkele panden waar bouwhistorisch onderzoek wordt verricht
- 17.00-18.00 uur Ontvangst op het stadhuis door het gemeentebestuur van Utrecht

Aanmeldingsformulieren voor de studiedag kunnen worden aangevraagd bij het Bureau KNOB, Mariaplaats 51, 3511 LM Utrecht, tel. (030) 321756.

Instructiedagen Monumentenzorg in de praktijk

De Stichting NCM organiseert samen met de RDMZ en de Stichting NRF cursussen voor gemeentelijke monumentenzorgambtenaren. Deze worden op verschillende plaatsen in het land gehouden. In 1995 heeft men aan het bestaande programma een cursus *Historisch onderzoek naar, in en onder monumenten* toegevoegd. De instructiedag bestaat uit een ochtendprogramma over bouwhistorie. De middag wordt besteed aan archeologie. Aan de SBN is voor het gedeelte bouwhistorie medewerking gevraagd. Gezien het grote belang dat wij hechten aan bekendheid van bouwhistorie bij gemeenten, de eerstverantwoordelijken voor monumentenzorg in Nederland, hebben we twee bij de overheid werkzaam zijnde bouwhistorici gevraagd een inleiding te verzorgen. Vanuit de RDMZ zou een vertegenwoordiger uit de betreffende regio waar de studiedag gehouden wordt, het woord moeten voeren. Helaas zijn er niet voldoende bouwhistorici binnen de regio's werkzaam, zodat Dirk de Vries deze voordrachten houdt. Vanuit de SBN houden Bart Klück en Ad van Drunen een lezing over respectievelijk het waarom van bouwhistorie en het bouwhistorisch onderzoek binnen de gemeente. In de syllabus komt een hoofdstuk over bouwhistorie, waarin het het doel, de werkwijze, de juridische (on)mogelijkheden en de produkten aan de orde worden gesteld.

Het middagprogramma wordt gevuld met twee lezingen over archeologisch onderzoek in de gemeente. De lezingen zijn gericht op de dagelijkse praktijk van de monumentenzorg in de gemeenten. Er zijn twee dagen gepland: op 23 mei te Zwolle en op 1 juni te 's-Hertogenbosch. Het inschrijfgeld voor de dag bedraagt Fl. 350,-. Men kan zich opgeven bij het NCM, tel. (020) 6277706. Als de cursus aanslaat wordt hij in 1996 voortgezet.

Opzet ochtendprogramma Bouwhistorie

Voordracht 1: Waarom bouwhistorie?

spreker: B.J.M. Klück (gemeentelijk bouwhistoricus Utrecht)

- Een optimale restauratie van een oud gebouw vergt inzicht in de historische

waarde van het geheel en in het bijzonder de constructieve onderdelen. Hiervoor moet bouwhistorisch onderzoek worden verricht.

- Een oud gebouw is te beschouwen als een archiefstuk, dat "gelezen" en bewaard moet blijven.
- Bouwhistorisch onderzoek biedt in samenhang met archeologisch onderzoek een bredere basis voor stedenbouwkundige plannen.

Voordracht 2: Bouwhistorisch onderzoek in Nederland, de rol van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg

spreker: D.J. de Vries (Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

Hoe en wanneer wordt het bouwhistorisch onderzoek in de gedecentraliseerde monumentenzorg verricht, mogelijkheden van het stellen van nadere eisen, dwingende voorwaarden en vrijblijvende aanbevelingen, werken met particuliere onderzoeksbureaus en contracten, soorten onderzoek (inventarisatie, waarneming, onderzoek), eindproduct (rapport, advies, publicatie), inschakelen Rijksdienst voor de Monumentenzorg, samenwerking andere disciplines (kunsthistorie, archiefonderzoek, archeologie e.a.) en organisaties (SBN, SHBO, IBID, universiteiten e.d.), financiering en subsidie, aanpassing redengevende omschrijving in monumentenregister.

Voordracht 3: Bouwhistorisch onderzoek als gemeentelijke taak

spreker: A.H. van Drunen (gemeentelijk bouwhistoricus 's-Hertogenbosch)

- De (on)mogelijkheden van de gemeentelijke monumenten- en bouwverordening ten aanzien van bouwhistorisch onderzoek.
- de plaats binnen de gemeentelijke organisatie.
- Werkwijze en organisatie van het bouwhistorisch onderzoek.
- Advisering aan Monumentenzorg, Bouwtoezicht en Stedebouw (met praktijkvoorbeelden).
- Mogelijkheden van bouwhistorie op het vlak van public-relations, voorlichting en educatie.

Ad van Drunen

Korstmossen en muurbloempjes

LEEUWEN, W. - *De maakbaarheid van het verleden; P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect 1850-1918*, deel 1 in de serie cultuurhistorische studies van de RdMz (Zwolle 1995). Uitgeverij Waanders, circa 260 pagina's met 144 afbeeldingen, Fl. 65,-.

HELLENBERG HUBAR, B.C.M. van - *Arbeid en bezieling; de visie op het artistieke scheppingsproces verbeeld en verwoord door P.J.H. Cuypers, J.A. Alberdingk Thijm en V.E.L. de Stuers*, deel 3 in de reeks Nijmeegse Kunsthistorische Studies (Amsterdam 1995). Uitgeverij Architectura & Natura Pers, circa 420 pagina's, geïllustreerd, Fl. 69,50 tot 1 september, daarna Fl. 79,50. ISBN 90 71570 53 3.

Illustratie voorzijde: *Sarnen, Obstalden, Bächli (Zwitserland), woonhuis uit omstreeks 1780 (uit de informatiebijlage van de Jahrestagung 1994).*